

İMAM MÂTÜRÎDÎ'YE GÖRE BAZI ÂHİRET AŞAMALARI SOME STAGES OF THE HEREAFTER ACCORDING TO İMAM AL-MÂTURÎDÎ

Geliş Tarihi: 08.07.2019 Kabul Tarihi: 05.09.2019

✉ FATİH KURT

DR.

DİB DİNİ YAYINLAR GENEL MÜDÜRÜ

Orcid.org/0000-0003-1283-1787

fatihkurt25@hotmail.com

ÖZ

Kelâm ilminin ana konularından olan 'sem'iyat' alanıyla ilgili olan âhiret hâlleri hakkında, naklin önceliği bulunmaktadır. İmam Mâtürîdî de âhiret ahvalini, naslarda geçtiği şekilde aktarmış olmakla birlikte âhiret hayatının olacağıyla ilgili akli değerlendirmelerde bulunmuştur. O, konuyla ilgili inanç ilkelerini, daha çok Kur'ân verileri doğrultusunda incelemiştir. Bunu yaparken de, âhireti kabul etmeyen filozoflara yanıt vermiş, ayrıca başta Mûtezile olmak üzere bid'at olarak nitelendirdiği dinî ekollere karşı, sahih akaidin tespiti ve açıklamasını yapmıştır. Bir âhiret aşaması olarak değerlendirilen hesap, sırat ve Araf halkı ve sonraki aşamalar ile ilgili akıl destekli özgün görüşler de ortaya koymaktadır. Mâtürîdî'nin, âhiretin bazı aşamalarıyla ilgili görüşleri, onun akli verilerin âhiret boyutuyla bağlantılı değerlendirmeleri açısından ayrı bir önem kazanmaktadır. Zira sem'iyat konuları, beş duyu ve akla hitap edebilecek bir boyutta değildir. Ancak söz konusu aşamaların doğrudan değerlendirilmesi de bazı sorunları doğurmaktadır. Bu doğrultuda Mâtürîdî, âhiret hayatıyla ilgili nasları, tevîl etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Âhiret, Haşir, Hesap, Sırat, Araf, Mâtürîdî.

ABSTRACT

Khabar/naql has priority in terms of providing information about the states in the Akhira, which is called "sam'iyat" that is one of the main subjects of the scientific field of Kalam. In this respect, Imam al-Maturidi provided an account of the circumstances in the Akhira according to the Qur'an and authentic hadiths, and he also made reasonable and rational considerations about the reality of the life in the Hereafter. He examined the principles of belief on the subject for the most part in the light of the Qur'anic data. In doing so, he responded to certain philosophers who rejected the life in the Hereafter, and also opposed the religious schools, which he called innovation/bid'ah, such as the Mu'tazila particularly, by identifying and explaining the authentic aqid. He also offered unique, rational opinions about hasab, sırat, and the people of Araf, which are considered as some stages in the Akhira, as well as some other stages. His opinions about some stages of the Akhira are especially important in terms of their rationality. It is so because the issues dealt within the field of sam'iyat cannot be sensed by the five sensory stimuli and the mind. However, problems arise when the stages in question are not evaluated in a well-thought manner. In this regard, Maturidi interpreted the information available in the Qur'an and hadiths about the life in the Hereafter.

Keywords: Akhira, Hashir, Hisab, Sırat, Araf, al-Maturidi

Giriş

Kelâm ilminin ana konuları, tevhid, isim ve sıfatlar, kaza ve kader, rü'yetullah ve kulların eylemlerinden oluşan ulûhiyet; peygamberlerin sıfatları, Hz. Muhammed'in peygamberliği, mucize ve kitaplardan oluşan nübüvvet; kıyamet alametleri, kabir azabı ve suali, haşır ve âhiret hâllerinden oluşan sem'iyat alanlarıdır.¹

Bir sem'iyat konusu olan âhiret ahvali, İslâm'ın inanç ilkelerinden birisidir. Kelâm ilminin ana teması olan ulûhiyet, nübüvât ve sem'iyat, inanç ilkelerinin temel yapısını oluşturur.² Kur'ân ve sahih hadislerde yer alan dinî konuları, aklî verilerle açıklayan ve tevil eden Kelâm âlimleri, sem'iyat bahislerini daha çok haberlere dayandırmış ve bu alanda, âhiretin varlığının kanıtlanması dışında, aklî yaklaşımları buradan istimal etmekten kaçınmışlardır.³ Bu doğrultuda çalışmamızda, Ehl-i sünnet akaidinin iki sacayağından birisi olan Mâtürîdî'nin (ö. 333/944) görüşleri doğrultusunda bazı âhiret ahvalinden bahsedilecektir.

1. Haşir-Mahşer

İslâm inancına göre kabir âlemi ve kıyamet günü dışında âhiret hayatının diğer evrelerini insanların kabirlerinden tekrar diriltilerek Allah'ın huzurunda toplanıp hesaba çekilmeleri oluşturmaktadır. İslâm âlimleri, âhirette Allah'ın huzurunda hesabın başlaması meselesini genel olarak ba's, haşr, amel defterlerinin dağıtılması, hesap, mîzân ve sırat

¹ Ziya Erdinç, "İlk Dönem Akaid Eserlerinin Temel Nitelikleri: el-Fıkhu'l-ekber ile el-Akaidetu't-Tahaviyye Örneği". *Kelâm Araştırmaları* 10/2 (2012): 310; Ünlüsoy, Abdülhan, "Analitik felsefi teolojinin imkânı", *Route Educational and Social Science Journal*, 5/8 (2018):1386-1388.

² Ramazan Biçer, *İlim ve İrade Kapısı İmam Mâtürîdî*. İstanbul: Erdem Yayınları (2018), 34.

³ Bekir Topaloğlu, "Âhiret". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1988), 1: 548; M. Selim Yılmaz, "Kelâm İlminde Mütevâtir Haberin Bilgi ve Delil Değeri", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 18/1 (2018): 201.

köprüsü gibi konular çerçevesinde ele almışlardır. Konunun önemine binaen “Kabirdekilerin yeniden diriltilmeleri, haşır, hesap, mizan, sırat, A‘râf”a dair naslarda haber verilen her şey gerçektir ve hiçbir şüphe götürmeyecek derecede doğrudur” ifadeleriyle dile getirmişlerdir.⁴

Ölümden sonra başlayan âhîret hayatıyla ilgili olarak ele almak istediğimiz ilk aşama, haşır/maşherdir. Sözlük anlamı olarak haşır, “bir topluluğu bulunduğu yerden zor kullanarak çıkarıp bir meydana toplamak” demektir. Dinî terim olarak, kıyamet gününde yeniden diriltilen (ba‘s) bütün varlıkların hesaba çekilmek üzere bir meydana sevk edilip toplanmasını ifade eder. Toplanılacak yere maşher, mevkıf veya arasât denir. Buna göre haşır, kıyamet hâlleri arasında ba‘stan sonra ikinci merhaleyi oluşturur.⁵

Mâtürîdî, konuyla ilgili âyetleri te‘vil ederken, farklı görüşleri belirttikten sonra, Kur‘ân-ı Kerim’deki âyetleri de delil göstererek, kıyametin kopmasıyla yeryüzü ve gökyüzünün mevcut hâllerinin değişecek olmasının daha muhtemel olduğunu ifade eder.⁶

Maşher ile ilgili olarak Mâtürîdî, Allah’ın haşirde insanların sadece belirli bir kısmını diriltip bir yerde toplamayacağını; aksine bütün yaratılmışları bir araya getireceğini, ancak daha sonra onları birbirinden ayıracağını, herkesin hak ettiği yere yönlendirileceğini belirtir.⁷

İmam Mâtürîdî, dünyada bir kısım insanların kibirli olmasına rağmen, bütün yaratılmışların yeniden diriltildikten sonra maşherde toplanınca, O’na zelil bir şekilde boyun eğeceklerini ifade eder.⁸ Müellifin bu yorumunun, hakikatin tüm gerçekliğiyle ortaya çıkacağı, “yevmü’d-din” cümlesinin manasına yönelik olduğu anlaşılmaktadır.

İnsanların maşherde toplanmasındaki hâllerini tasvir eden Mâtürîdî’ye göre onlar kendilerini örtecek hiçbir şey olmadan haşredileceklerdir. Yani o gün bütün örtüler kalkacaktır.⁹

Bu veriler doğrultusunda Mâtürîdî, maşher gününün tasvirini yaparken, konuyla bağlantılı müfessirlerin görüşlerini kaydetmiş ve kendisi açısından önemli gördüğü hususlar üzerinde ağırlıklı olarak durmuştur.

İmam Mâtürîdî, kıyamet koştuktan sonra insanların bir araya getirileceği yer olan maşherle ilgili, Hasan-ı Basrî’nin (ö. 110/728) ve bazı âlimlerin

⁴ Recep Önal, “İmam Birgivi’nin Bilgi ve İnanç Paradigması”, Bursa: Emin Yayınları, 2019, 313.

⁵ Rağib el-İsfehânî, Hüseyin b. Muhammed. *el-Müfredât fî Garîbi’l-Kur‘ân*, thk. Muhammed Seyyid Geylânî (Beyrut ts.), 85, 125; İbn Manzûr, Cemâlüddin Muhammed b. Mükerrrem, *Lisanü’l-Arab*, nşr. Abdullâh Ali el-Kebîr vdğ., (Kahire: ts.), 97.

⁶ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd Semerkandî, Mâtürîdî, *Te‘vilâtü’l-Kur‘ân*, thk. Bekir Topaloğlu (İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005-2010), 7:524-526.

⁷ Mâtürîdî, *Te‘vilâtü’l-Kur‘ân*, 16: 350.

⁸ Mâtürîdî, *Te‘vilâtü’l-Kur‘ân*, 9: 239.

⁹ Mâtürîdî, *Te‘vilâtü’l-Kur‘ân*, 13: 27-28.

görüşünü aktarır. Hasan-ı Basrî'ye göre, bu yeryüzü yok edilir, sonra aynı anda yeniden var edilir. İkinci var edilişinde kendisinde hiçbir ağaç, dağ ve tepe bulunmaz. Diğer görüşe göre bu yeryüzü bembeyaz, pak, üzerinde kan dökülmeyen, masiyetler işlenmeyen yeryüzüyle değiştirilir. Gökyüzü de böyle olur. Başka bir görüşe göre yeryüzünün kendisi değil de nitelikleri ve süsü değişecektir. Bu, tıpkı bir kişinin bir başkasına “sen değişmişsin” demesindeki gibidir.

Söz konusu kişinin aslı ve kendisi değil de ahlakı ve dini değişmiştir. Burada yeryüzü ve gökyüzünün değişikliği de böyledir. Mâtürîdî bu görüşleri zikrettikten sonra Kur'ân-ı Kerim'deki âyetleri de delil göstererek yeryüzü ve gökyüzünün durumlarının değişecek olmasının daha muhtemel olduğunu ifade eder. Yeryüzü ve gökyüzünün değişmesinin de bazı anlamlara gelebileceğini belirtir. Bu anlamlardan birine göre yeryüzü ve gökyüzünden kasıt, onda olanlardır. İkinci manaya göre yeryüzünün kendisi değişecektir. Mâtürîdî, bu her iki anlamın da kendi içinde iki anlamı ihtiva ettiğini ifade eder.

Yeryüzünün üstündekilerinin değişmesiyle ilgili birinci manaya göre oradakiler, dünyada böyle değilken, burada teslim olmuş ve boyun eğmiş bir hâle gelmeleridir. İkinci manaya göre, Allah'ın dostlarının kesintisiz nimetler ve kalıcı lezzetler içinde olmaları; düşmanlarının ise azap, acı ve zorluk içerisinde bulunmalarıdır. Oysa dünyada dostlar ve düşmanlar acı ve lezzet konusunda eşit idiler. Yerin kendisinin değişmesiyle ilgili birinci mana, süsünün ve niteliğinin değişmesidir. İkincisi ise kendisinin ve özünün değişmesidir. Buna dair cennetin toprağının misk ve zâferandan olacağına dair rivâyet de bu bağlamdadır.¹⁰

Mâtürîdî, Allah'ın bugünde insanların sadece bir kısmını tekrar diriltip bir yerde toplamayacağını, aksine bütün yaratılmışları bir araya getireceğini, ancak daha sonra onları birbirinden ayıracağını, herkesi hak ettiği yere konumlandıracağını bildirdiğini ifade eder.¹¹

İmam Mâtürîdî, dünyada bir kısmı kibirli olmasına rağmen bütün yaratılmışların yeniden diriltildikten sonra Rablerinin huzuruna çıkarılınca O'na zelil bir şekilde boyun eğeceklerini söyler.¹² Mâtürîdî, ayrıca mahşer meydanına çağrıldıklarında insanların zelil oluşları anlatılırken, gözlerinin ve kalplerinin aşağılandığının ifade edilmesinin, o gün kimsenin bu çağrının zorlaması ve gördükleri karşısında gözlerini ve kalbini kullanmaya gücünün yetmeyeceğinin anlatılması için, olabileceğini dile getirir. Ona göre bugün kalbe fikirler ve düşünceler gelecek, fakat onları uzaklaştırmaya kalbin sahiplerinin gücü olmayacak, gözler için de aynı şey söz konusu olacaktır.

¹⁰ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 7: 524-526.

¹¹ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 16: 350.

¹² Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 9: 239.

Allah, o gün başlarına gelen korku ve dehşetin kalpleri ve gözleri, yapmaları gerekeni yapmaktan alıkoyacağını bildirmektedir. Gözler davet edene bakamayacak, kalplerde de bu korku dışında bir fikir meydana gelmeyecektir. Bunların, kalplerin sahipleri korkudan başlarına gelenin ne olduğunu ifade edemeyecektir. Oysa dünyada insan bir durumdan dolayı üzülünce, ondan kurtulmanın çarelerini bulmak için uğraşır. Gözlerini de, başına gelen bu durumdan kurtulmak ve bundan salim olmak için etrafındaki şeylerde dolaştırır. Fakat bu gün çareleri tükenecektir.

Kalpleri de bir yerde kalmayacak, başlarına gelenin şiddetinden dolayı bir çare de bulunmayacaktır. Gözler korku içinde ve kendilerini çağırının çağırısı karşısında zelif olacaktır.¹³

Mâtürîdî, insanları Allah'ın huzuruna çağırın çağırıcının çağırısına dünyadaki aksine, hangi halde olursa olsunlar muhalefet etmeksizin uyacaklarını ifade eder. Gözlerin korkmasının da bilinen salt korkma anlamında olmadığı, sahiplerinin korktuğu durumlarda yere yönelip yumuşadığından, bu fiilin kullanıldığını belirtir. Ona göre bunun bir başka anlamı da, seslerin korkması kastedilerek gözlerin korktuğu ifade edilmiş olabilir. Başka bir ifadeyle, bugünün dehşetinden korkar ve zillete düşerler. Bugünde sadece bir sesin duyulacağına değinen Mâtürîdî, bu sesin ayakların yere basması ve hareket etmesi sonucu çıkan ses de olabileceğini ifade eder.¹⁴

Müellif, insanları bir araya toplama dışındaki her şeyin Allah'a kolay olmasına rağmen haşrin özel olarak kolay kelimesiyle nitelenmesinin bir anlam taşıdığına vurgu yapar. Zira Allah için bir işin, başka bir işten daha kolay olması söz konusu olamaz. Bunun böyle olmasının sebebi inkârcıların haşr gününü uzak bir ihtimal ve çok büyük görmelerinden kaynaklanmaktadır. Bundan dolayı bütün eşyaların var edilmesi, ezeli yoktan var ediş (Tekvin) ile var edilirken, insanların Rablerinin huzurunda toplanmalarını kolaylık sıfatıyla özelleştirmiştir.¹⁵

Mâtürîdî, insanların mahşerde yaratıldıkları andaki gibi Rablerinin huzurunda toplanmaları ile ilgili birden fazla ihtimalden bahseder. Buna göre dünyada yaratılma emrine toptan uymalarındaki gibi, Allah'ın huzurunda toplanma ve tanrılığını ikrar davetine uyacaklardır. Dünyada insanlara söylendiği gibi tekrar diriltilecek, Rablerinin huzurunda toplanacaklardır. Bir başka ihtimale göre, ilk başta oldukları üzere onlara destek çıkacak bir destekçi ve yardım edecek bir yardımcıları olmadan tekrar Allah'ın huzurunda toplanacaklardır. Mâtürîdî, konuyla ilgili bir başka yaklaşıma daha yer verir. Buna göre, çocukların annelerinin karnından çıktıkları gibi onları koruyacak bir koruyucu ve onlara yardım edecek bir yardımcı olmaksızın,

¹³ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 17: 30.

¹⁴ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 9: 237.

¹⁵ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 14: 123-124.

yalın ayak ve çıplak olarak Rablerinin huzurunda toplanacaklardır.¹⁶

Müellif, mahşerde insanların toplanması anında herhangi bir yardımcıların olmamasının, üç ihtimale işaret ettiğini ifade eder:

Bunlardan ilki, kendisinden bunu gizleyecek ve azabı kendisinden uzaklaştıracak bir kuvvetin olmamasıdır. İkinci olasılığa göre, kendisiyle bundan sakınacağı bir güç ve azaba maruz kalmasını önleyecek bir yardımcı olmayacaktır. Üçüncüsü ise, inkârcılar dünyada güçleri ve yardımcılarının çokluğuyla övünüp durmaktaydılar. Bu durum âhirette onlara bir fayda sağlayamayacak ve Allah'tan kendilerine yönelen ümitsizliği uzaklaştırmayacaktır. Oysa onlar, putlara, Allah'a onları yaklaştırmak ve azaba karşı onlara yardımcı olması için tapıyorlardı. Burada, Allah'tan kendilerine yönelen azap karşısında bir işe yaramadıkları ortaya çıkacaktır.¹⁷

İmam Mâtürîdî, insanların mahşerdeki hâllerleriyle ilgili olarak, “insanlar kendilerini örtecek hiçbir şey olmadan hasredileceklerdir” şeklindeki görüşü ele alır. Yani o gün bütün örtüler kalkacaktır. Bu ifade de bazılarının ‘bazı eşyalar örtülerle Allah'tan gizlenir’ şeklindeki iddialarına cevap olarak gelmiştir. Mâtürîdî, insanların toplandığı haşr gününün, meydana çıkma günü olarak adlandırılması ile ilgili ihtimallerden söz eder.

Buna göre bu günün, meydana çıkma günü olarak adlandırılmasının sebebi; dünyada üzerinde ihtilafa düştikleri “tevhid” kelimesi üzerinde ittifak ederek, onu ikrar etmeleridir. Diğer bir ihtimale göre, bu günün meydana çıkma, varış ve dönüş olarak adlandırılmasının sebebi; dünya ve içinde olan yaratılmışların yaratılmasından maksadın bugün ve bu yurt olmasıdır. Ancak bununla, dünyanın ve içinde olanların yaratılmışlarında bir hikmet olur. Çünkü eşyaları sadece yokluk için var etmek hikmet değildir. Bundan dolayı bugün, bu şekilde adlandırılmıştır. Varlıklar her halükarda Allah için hiçbir şeyi gizleyemeyecek kadar belirgindirler.¹⁸

Mâtürîdî, insanların Rablerinin huzurunda toplanacakları gün, mülkün Allah'a ait olduğuna dair hitapla ilgili bir ihtimalden bahsederek, bunun uzak bir olasılık olduğunu söyler. Buna göre Allah, kıyamet günü yer ve gök ehlini helak ettikten sonra, kendisinden başka kimse kalmaz. Bu esnada “Mülk bugün kime aittir?” diye sorar. Kendisine cevap veren olmayınca, bizzat kendisi sorduğu soruyu yanıtlar. Müellif, bunun mümkün olmayacağını ifade eder.

Ona göre kendisinin sorup bizzat kendisinin cevap vermesinde hikmet yoktur. Aksine bunu, onları yeniden dirilttikten sonra söylemiş olması daha anlamlıdır. Onun bu sorusuna bütün yaratılmışlar; “Kahhar olan tek Allah'ındır” diye cevap vereceklerdir.¹⁹

¹⁶ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 9: 67-68.

¹⁷ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 17: 162.

¹⁸ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 13: 27-28.

¹⁹ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 13: 28.

İmam Mâtürîdî, inkârcıların Allah'ın huzuruna çıktıkları zaman konuşamayacaklarına dair Kur'ân'da yer alan ifadelerin, dünyada Allah'a yaklaştıracak şeyler konuşmadıkları için konuşamamaları manasına gelebileceğini ifade eder.

Ona göre; dünyada Allah ile olan alakalarıyla doğru orantılı olarak kendilerine davranılacaktır. Mâtürîdî, bu ifadeyle ilgili bir ihtimalden daha bahseder. Buna göre onlar, bir delilden bahsedecek şekilde konuşamayacaklardır.

Ayrıca onların özürlerinin kabul edilmemesinin manası, kabul edilecek bir özürlerinin olmamasıdır. Kaydettiği bir görüşe göre, bazı durumlarda konuşacak, bazı durumlarda ise konuşamayacaklardır.²⁰

Mâtürîdî, inkârcıların kör olarak haşredilmeleriyle ilgili bazı görüşleri aktarır. Bir görüşe göre, kör olarak diriltilmesinin, dinden habersiz olduğundan dolayı delilleri görmemesi amaçlanmıştır. Ancak Mâtürîdî, buna şu sebepten dolayı katılmamaktadır: Dünyadayken bu delillere karşı körken âhirette nasıl kör olmasın?

Diğer görüşe göre gerçek manada kör olarak diriltileceklerdir. Mâtürîdî, bunun manaya daha yakın olduğunu ifade ederken, inkârcının buna dair sorusuyla ilgili Mücahid'in görüşünü aktarır. Ona göre inkârcı, neden delilleri göremediğini sorar. Fakat Mâtürîdî, bunun yerine gerçek manada görememesinin sebebini soracağını ifade eder. Bunun zamanıyla ilgili de iki farklı görüşten bahseder. İlk görüşe göre, hesaba çekilip ateşe sürüklendikleri zaman bunu sorarlar. Bu esnada inkârcı göremez olur. Diğer bir görüşe göre ise kabirlerinden kör olarak kalkar ve kör olarak mahşer meydanına gelirler.²¹

İmam Mâtürîdî, inkârcıların kör, sağır ve dilsiz olarak diriltilmesinin farklı manalara gelebileceğini ifade eder. Bir manaya göre kör, sağır ve dilsiz olarak değil de, bu dünyada bu duyu organlarına sahip olmalarına rağmen, emredildiklerinin aksine, kendilerine yasaklanan şeylerde kullanmalarından dolayı bu şekilde betimlenmişlerdir.

Bir diğer manaya göre, bu duylardan hâsıl olacak lezzetle aralarında bir gölge meydana gelmesinden ötürü bunları kullanmamalarından dolayı kör, sağır ve dilsiz olarak tanımlanmışlardır. Diğer bir anlama göre, dünyada yaratılma amaçları dışında kullanmalarından dolayı bu duyu organlarının bizzat kendisinden mahrum olarak diriltileceklerdir.²²

Mâtürîdî, taptıkları ile beraber diriltilen inkârcılara, “yerinizde bekleyiniz” emrinin tehdit de, iyilik de içereceğini belirtir. Ancak burada tehdit ön plana çıkmaktadır. Ayrıca aralarının ayrılmasıyla ilgili bazı ihtimallerden bahseder.

²⁰ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 16: 349.

²¹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 9: 245-246.

²² Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 8: 363.

Bunlardan birine göre, yaptıkları ve beraber olduklarına nazaran, araları ayrılır. İkinci ihtimale göre, onlara yaptıkları ibadetten umdukları şefaatten ötürü araları ayrılır. Üçüncü olasılığa göre ise, iftira ettikleri şeyi, ellerinden kaybettiklerinden dolayı araları ayrılır. Tapındıkları toprak olurken kendileri ateş olmuştur.

Mâtürîdî, Allah'ın, O'na ortak koştuklarına ortaklar demesinin, putlara ilah denmesindeki gibi, ortak oldukları anlamına gelmediğini, bunun onların fiilini anlatmak için ifade edildiğini söyler. Ona göre dünyada konuşma yetenekleri olmadığı halde Allah, kıyamet günü bu putları konuşturacağını bildirmiş ve ortak koşanların ibadetinden habersiz olduğunu ifade edenlerin, melekler olduğunu dile getirmiştir.

Nitekim müşriklerden bazıları meleklerle ibadet ediyordu. Bununla beraber bu ibadeti kabul etmeyenlerin, putlar olabileceğini belirtir. Bu ibadetleriyle şeytanın dediğini yaptıkları için şeytana da ibadet etmiş olabileceklerini savunan Mâtürîdî, bunlar arasında tercih yapmaz.²³

İmam Mâtürîdî, mahşerde insanların diz çökmelerinin iki anlama gelebileceğini söyler. Birincisine göre dünyada, emir ve hâkimlerin önünde diz çöktükleri gibi, mahşerde diz çökeceklerdir. İkincisine göre, bugünün dehşetinden ve ondaki korkudan dolayı ayakları dikilemeyecek ve onları taşıyamayacak ve diz çökeceklerdir.

İnsanların kitaplarına çağırılmasına dair olasılıkları sıralayan Mâtürîdî, bu kitabın amel defterleri olabileceği gibi, dünyada tabi olmaları gereken Tevrat, Zebur, İncil ve Kur'an olabileceğini ifade eder. Bu durumda "Ey İncil sahipleri!", "Ey Kur'an sahipleri!" diye hitap edilir. Ona göre ümmetlerin davet edildikleri kitaptan kastedilen dünyada yaptıklarının hesabının olma ihtimali de söz konusudur.²⁴

Müellif, insanların Allah'ın huzurunda amellerine arz olunacakları ve onlardan hiçbir şeyin gizli kalmayacağını, bugünde onların önüne çıkarılacağını ifade eder. Ona göre bugün ameller ortaya çıkacak, gizledikleri görünecek, böylece onu bilecekler ve o amellerinden hiçbir şey gizli kalmayacaktır. Dünyadayken Allah'tan bir şey gizleyebileceğini zanneden, bunun mümkün olmadığını anlayacaktır. Zaten dünyadayken de O'ndan bir şeyi gizleyemiyorlardı. Her şey O'nun gözetimindedir. Gizlenebilme iddiasını inkâr eden çağırılır ve her şeyinin açık ve seçik olduğunu itiraf eder.

Mâtürîdî, burada arz edilenlerle ilgili rivâyetlerden söz ederek, arzın manasıyla ilgili bazı anlam ihtimallerinden söz eder. Bunlardan birincisine göre, düşmanından saklanamayacak kadar yaratılmışlar birbirinden saklanır.

²³ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'an*, 7: 48.

²⁴ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'an*, 13: 339-340.

Diğer ihtimale göre, amelleri kendilerine arz edilir de herkes yaptıklarını ve düşman olanlar da düşmanlıklarını hatırlar. Bundan önce korkunun ve şiddetin büyüklüğünden bunları unutmuş gibiydiler. Oysa Allah, onlara bunu hatırlatmak için gösterir.²⁵

İmam Mâtürîdî, gizliliklerden kapalı olanların insanların, kıyamet günü toplanacağı anda mahşerde açığa çıkacağıın ifade edilmesiyle ilgili, bu gizliliklerin meleklerle kapalı olan ve yazamadıkları gizlilikler olabileceğini belirtir. Allah, onlara bunu dilediği gibi hatırlatır. Bunları yaptığına dair onları itiraf ettirir veya organları ona yaptıklarını ya da kendisine okunması sonucu dünyada onlardan gizlemiş olsa bile yaratılmışlara gizledikleri görünmüş olur.²⁶

Mâtürîdî, mahşerde yerin parıldamasının Allah'a ait bir nur ya da parlayan bir şeyle değil de O'nun mahşerde var ettiği bir nurla mümkün olabileceğini ifade eder. Ona göre bu ifade "Rabbinin nimeti", "Rabbinin ihsanı" ve "Rabbinin âyetleri" ifadeleriyle aynıdır. Bunlardan var edilen nimet, ihsan ve âyetlerden başkasının anlaşılmasındaki gibi, nurdan da Allah'ın nurunun anlaşılması gerektiğini ifade ederek konuyla ilgili bir görüşe daha yer verir. Buna göre toprak Allah'ın adaletiyle parlayacaktır. Ayrıca, yerin bu nurla parlamasına dair farklı olasılıklara değinir.

İlkinde göre, Allah'ın âhiretin toprağını aydınlık parlak olarak var edecektir. İkinci olasılığa göre, yerin aydınlık olup parlaması, gizliliklerinin ortadan kalkması, hakkın ortaya çıkması veya şüphe ve karışıklıkların kaybolması anlamındadır. Onların dünyadaki işleri ise, şüpheli ve karışık. Bugün yaratılmışlar hep birlikte Allah'ın vahdaniyetini, ulûhiyetini ve rububiyetini ikrar edecektir. Dünyadaki toprak karanlık iken, âhiretteki toprak aydınlık olacaktır. Üçüncü olasılığa göre, âhiretin toprağında Allah'a isyan edilemeyeceği için, parlak ve aydınlık olacaktır. Dünyada, yeryüzündekilerin Allah'a isyanlarından dolayı yeryüzü karanlıktır.

Mâtürîdî, mahşerde gelecek olan şahitlerle ilgili farklı görüşleri de aktarır. Bir görüşe göre, kavimlerine şahitlik edecek nebi ve resullerdir. Diğer görüşe göre ise bunlar melekler ve amelleriyle onlara şahitlik edecek olan Hafaza melekleridir. Bir diğer yaklaşıma göre ise bunlar, dünyada şehit düşenlerdir.

Bu görüşler dile getirildikten sonra, bunların insanlara bugünde şahitlik edecek organlar olabileceğinden söz ederek, bugünde insanlar arasında adaletle hükmedileceği ve kişiye yapmadığının yüklenmeyeceği, aksine yaptıklarının yükleneyeceğinin bildirildiği ifade edilir.²⁷

²⁵ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 16: 63-64.

²⁶ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 17: 162.

²⁷ Mâtürîdî, *Te'vilâtul Kur'ân*, 12: 373-375.

İmam Mâtürîdî, kâfirlerin kendilerini saptıran şeytanlarla beraber iki şekilde cehennemin etrafında toplanabileceğini söyler. Birincisi; toplu bir şekilde etrafında bir araya getirilebilirler. İkincisi ise, o günün korkunçluğundan dolayı dizleri tutmaz bir halde yere kapaklanmış olarak cehennemin etrafında toplanmış olabilirler.²⁸ Mâtürîdî, zulmedenlerin beraber cehenneme atılmak üzere eşleriyle diriltilmeleri münasebetiyle eş kelimesinin tahlili üzerinde de durur. Ona göre eş kelimesi benzer, zıt ve her iki mana için kullanılabilir ve eşleriyle beraber diriltilmelerinden kasıt cin, insan ve şeytanlardan onlara yakın olup benzeyenlerle bir araya getirilmesi anlamına gelebilir. Meleklerle dünyada zevk ve sefada beraber oldukları ve bir arada olmaktan haz duyduklarıyla âhiretteki azabı tatmak üzere bir araya getirmeleri emredilir. Bu şekilde bunlarla kendilerine yakın olanlar cehenneme atılmak üzere dirilitir ve kendilerine cehenneme gidecek yol tarif edilir.²⁹

Mâtürîdî, mahşerde mü'minlerin yüzünün Allah ta'rafından beyazlıkla nitelenmesinin sebebinin, beyazın kendisiyle duruluğun anlatıldığı son sınır olduğunu ifade eder. Ona göre bütün renkler beyazda ortaya çıkar. Kâfirlerin yüzünün karalığının sebebinin de, karanlığın nitelendiği son sınır olarak görür. Nitekim renkler siyahta ortaya çıkmaz. Bundan dolayı karanlığa benzer. Beyaz ise mutluluk ve sevincin büyüklüğünü anlatmak için kullanılır. Renklerden kastedilenin asıl manaları değil beyazla sevinç ve mutluluğun, siyahla da üzüntü ve kederin büyüklüğünün kastedilmiş olabileceğini söyler.³⁰ Yüzü kara olanların "mücbire" de olduğuna dair Mûtezile'nin görüşünü aktarır.³¹ İmam Mâtürîdî'ye göre toplanma gününde yüzleri beyaz olanların içinde bulunduğu nimetlerden dolayı bu nimetlerin yüzlerine vurması sonucu yüzleri bembeyaz, parıl parıl olmuştur.³²

İmam Mâtürîdî, cehennemliklerin cehenneme susuz bir şekilde sürüleceklerini ifade eder. Ona göre zorla sürüklenme, kâfirlerin bir araya getirilip cehenneme sürüklenmeleri için, haşr ve bir araya toplama, mü'minlerin durumunu ifade etmek için kullanılmıştır. Mü'minler, kendilerine değer verilmiş ve tazim edilmiş şekilde Allah'ın katında dereceleri ve değerleri olacak şekilde sevk edilir.³³ Mâtürîdî, cehennemliklerin yüzükoyun diriltilmelerine dair bir rivâyeti de aktarır.

Bu rivâyete göre, bir adam Peygamber Efendimize (s.a.s.); "Ey Allah'ın peygamberi! Kâfir, kıyamet günü nasıl yüzüstü haşrolunacak?" diye sorar.

²⁸ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 9: 155.

²⁹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 12: 136-137.

³⁰ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 2: 386.

³¹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 12: 360-361.

³² Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 17: 62.

³³ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 9: 167.

Hız. Peygamber de; “Onu iki ayağı üzerinde yürütenin yüzüstü yürütmeye gücü yeter.” şeklinde yanıtlar.³⁴

Ayrıca, kâfirlerin günahlarını sırtlarında taşıması ile ilgili betimlemenin bir temsil olduğunu ve iki anlama geldiğini ifade eder. Birinci anlama göre, günahlarından asla ayrılmamalarından dolayı bunları sırta yüklenen yükte nitelemiştir. İkincisi ise, sırt denmesinden kasıt, yükün sırta taşınmasıdır. Mâtürîdî, bunun dışında bir manadan daha söz eder. Bu ise, bir kıssada ifade edilendir. Kıssaya göre, insanın kötü ameli o gün çirkin bir görüntü ile kişinin karşısına çıkar; “Dünyada seni lezzet ve şehvetlerle taşıdım, şimdi de sen beni taşı!” diyerek sırtına biner.³⁵

2. Mizan

Bir şeyi tartmak anlamında olan mizan, âhîret hâllerinin belli bir merhasesinde mükelleflerin, sorguya çekilmelerinin tamamlayıcı bir işlemi olarak ceza veya mükâfatı gerektiren amellerinin kemiyet açısından değerlendirilmesi şeklinde belirginleşmiştir.³⁶

Mâtürîdî'nin üzerinde durduğu bir başka âhîret aşaması olan mizanda ameller, Allah'ın irade buyurduğu şekilde tartılır. Mütezile bunu inkâr ederek, amellerin tartılmasının imkânsız olduğunu savunur. Müellif, amellerin tartılacağı mizanın, dünya hayatında anlaşıldığı amellerin tartıldığı iki kefesi bulunan teraziden ibaret olduğuna dair yorumlara itiraz eder.³⁷ Kendisine göre eğer kefeleden biri ağır olursa, diğeri hafif olur. Yine kefeleden biri hafif olursa, karşısındaki ağır olur. Bu durumda ister ‘said’ ister ‘şaki’ olsun amelleri tartılan her insanın tartısı, hem ağır hem hafif olur. Oysa Kur’ân-ı Kerim tartıları ağır basanın kurtuluşa erdiğini, hafif gelenlerin ise kaybedeceklerini bildirir.

İmam Mâtürîdî'ye göre mizan kelimesi sınırlar ve ölçüler anlamında da olabilir. Durum böyle olursa mizan ifade edilerek insanların dünyada işledikleri günahlara bir fazlalık yapılmayacağı gibi iyiliklerinden de eksiltme olmayacağı kastedilmiş olabilir. Çünkü ziyade ve noksanlık görünür âlemde bazı nedenlerden dolayı meydana gelir. Bunlar ya cehalet ya ihtiyaç veya zulümden ibarettir. Tüm bunlar artma ve eksikliği iter. Bütün noksanlıklardan uzak ve münezze Allah bunları sayacaktır. Kendi Zâtıyla kaim, Âlim ve Âdildir. Bu doğrultuda, bunların amellerini arttırması veya eksiltmesinin anlamı burada geçerli değildir.³⁸

³⁴ Buhârî, “Rikak”, 45; Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 10: 250.

³⁵ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 5:49.

³⁶ Süleyman Toprak, “Mizan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2005), 30: 211.

³⁷ Kâdî Abdülcebâr, Ahmed b. Halil el-Hamedânî, *Şerhu'l-Usûlü'l-Hamse*, nşr. Hüseyin b. Ebû Haşim, (Beyrut: Daru İhyai't-Türasil-Arabiyye, 2001), 496-499.

³⁸ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 5: 294, 9: 288.

3. Hesap

Âhret evrelerinden bir diğeri de insanların mahşerde Allah'ın huzurunda toplanıp hesaba çekilmeleridir. Sözlükte “saymak, hesap etmek”, ayrıca mufâale babından olmak üzere “hesaba çekmek” manasında masdar olan hesap (hisâb) kelimesi “sayma, sayım” anlamında isim şeklinde de kullanılır. Terim olarak insanların hesaba çekilecekleri âhret safhalarından birini ifade eder.³⁹

Âhret aşamalarından biri olan hesap vermede, Mâtürîdî'ye göre organlar şahitlik edecektir. Organların şahitlik yapmasını cehennemliklerin asla düşünmediklerini belirten Mâtürîdî'ye göre ağızlar mühürlendiği için konuşamayacaklar ve kâfirler dünyada iken, inandıkları küfür ve şirklerini ve de yaptıklarını inkâr edeceği için Allah diğer organlarına konuşma izni verecektir.

Bu ihtimale göre, kâfirlerin yaptıklarını inkâr edip yemin etmelerinden sonra dilleri ve diğer organları onları yalanlayacaktır.⁴⁰

Mâtürîdî, bu konuda farklı bir yaklaşımda bulunarak inkârcıların, kalbî ve fiilî olarak yaptıklarından değil de, eylemlerini günah saymamalarından dolayı sorumlu tutulacaklarını vurgular.⁴¹

Ayrıca, hesap gününde insanların karşılaşacağı sorguyla ilgili farklı görüşlerden söz eder. Birinci görüşe göre kıyamet günü bütün varlıklar hesaba çekilecek; peygamberler, elçilik görevini yapıp yapmadıkları, kendilerine peygamber gönderilenler de bu davete icabet edip etmedikleri hususunda sorguya tutulacaklardır. Diğer görüşe göre ise peygamberleri ve onlara indirilen kitapları yalanlayıp, onları büyücülükle niteleyenlere bu fiillerine kendilerini ulaştıran sebepleri sorulur. Elllerinde olan ve okudukları kitapta yazılı bulunduğu için onlara neler yaptıkları sorulmaz.⁴² Cehennemliklerin cehenneme atılmadan önce durdurulmalarının hesaba çekilmeleri anlamına gelebileceğini ifade ederek, konuyla ilgili İbn Abbas'tan (ö. 68/687-88) gelen rivâyeti nakleder. Buna göre hesaba çekilmeleri, ne yaptıkları ile ilgili değil de yaptıklarını yapma sebepleriyle ilgili olabilir. Ona göre durdurulmalarının diğer muhtemel anlamı, aralarındaki birbirlerini suçlama, kınama ve tartışmalarıdır.⁴³

İmam Mâtürîdî, insanların kıyamet günü hesaba çekilmek için kabirlerinden çıkmalarına dair iki ihtimale yer verir. İlkine göre; amellerinin nasıl yazıldığını ya da dünyada işlediklerinden hangisinin yazıldığını görmek için insanlar kabirlerinden çıkarlar. İkincisine göre ise; kendilerine ödül ve

³⁹ Emrullah Yüksel, “Hesap”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1988), 17: 240.

⁴⁰ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'an*, 10: 126.

⁴¹ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'an*, 11: 82.

⁴² Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'an*, 8: 63-64.

⁴³ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'an*, 12: 137.

ceza olarak hazırlananı görmek için çıkarlar. Bu durumda mana şöyle olur; dünyada yaptıklarının karşılığını görmek için çıkarlar.⁴⁴

Mâtürîdî, mücrimlerin günahlarından dolayı sorgulanmamasıyla ilgili farklı görüşlere yer verir. İlk görüşe göre, yüzlerden belli olacağı için günahları sorulmaz. Diğerine göre, bu ümmetin günahkârlarından, geçmiş ümmetlerin günahkârlarının yaptıklarından sorumlu tutulmaz. Bu görüşlerden sonra bu durumla ilgili kendi görüşünü belirtir. Buna göre, yaptıklarını günah saymadıkları için yaptıklarından değil de günah saymamalarına dair delilden sorumlu tutulurlar.⁴⁵

İmam Mâtürîdî, kâfirlerin yaptıklarının sonucunu âhirette hesaba katmalarıyla ilgili değişik değerlendirmelere yer verir. Bunlardan birine göre kâfirler, yaptıklarının sonuçlarından korkmayacaklardır. Diğer görüşe göre yaptıklarının sonucunda sevap ummayacaklardır. Mâtürîdî, bu iki görüşü zikrettikten sonra, kâfirlerin ba'sa, cezaya ve azaba inanmayan bir topluluk olduklarından dolayı cezadan korkmayıp yaptıklarının sonucunda bir sevap ummadıklarını ifade eder. Ona göre eğer bunu korkuya yorarsak, iman etmeyecekleri şeyden korkmayacakları sonucuna ulaşırız. Ummanın gerçek anlamına yorarsak, yalanladıkları şeyle ilgili içlerinde bir umut olmayacağı sonucuna ulaşılır.⁴⁶

Mâtürîdî, insanın ve cinin günahının sorgulanmasıyla ilgili, ne insan ne de cin bir başkasının günahından dolayı sorumlu tutulmaz. Kişi kendi sapkınlığından dolayı sorumlu tutulur. Başkasını saptırdığı zaman saptırdığı kişinin saptasından sorumlu tutulmaması da bunun gibidir. Burada saptıran kişi, sapkınlığından dolayı sorumludur.⁴⁷

Bir diğer yaklaşıma göre, bir kısmı diğerinin günahından dolayı sorumlu tutulmaz. Yani hiçbir cin bir insanın günahından, hiçbir insan da bir cinin günahından sorumlu tutulmaz. Bir başka görüşe göre, her mezhep ve din sahibi, bir delile göre amel ettiği için bunlara yaptıkları değil de neden yaptıkları hususunda hesaba çekilirler. Bir başka yaklaşıma göre, bunların yüzündeki alametlerinden dolayı yaptıkları kendilerine sorulmaz. Bir diğer görüşe göre ise, yüzlerinden tanınacaklarından dolayı meleklere günahkârlar sorulmaz.⁴⁸

İmam Mâtürîdî, hesap anında insanların dünyada kendilerini Allah'a yaklaştıracak sözlere benzer sözleri sarfedememeleri ihtimalinden de söz eder. Ona göre, böylece Allah dünyada yaptıklarının misliyle karşılık verir. Bu olasılıkla beraber bazı yerlerde konuşup bazı yerlerde konuşabileceklerine

⁴⁴ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 17: 298.

⁴⁵ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 11: 82.

⁴⁶ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 17: 16.

⁴⁷ Ramazan Biçer, "Mâtürîdî'ye Göre Hidayete Engel Olan Beşerî Zaaflar ve Tezahürleri", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1(2004): 58.

⁴⁸ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 14: 275-276.

dair bir görüşü aktararak bir delile istinaden konuşamamaları ihtimaline de vurgu yapar.⁴⁹

İmam Mâtürîdî, mü'min ve kâfir bütün insanların yaptıklarını göreceklerini, bunun üzerine iyiliklerinin kabul, kötülüklerinin de affedildiğini gören ve Allah'ın azabından emin olan mü'min dışındaki kâfirin toprak olmayı temenni edeceğini ifade eder. Ona göre kâfir, kötülüklerden dolayı sorumlu tutulduğunu, iyiliklerinin kabul edilmediğini görecek ve bundan kurtulmak için toprak olmayı temenni edecektir. Müellifin kaydettiği bir başka yaklaşıma göre, bütün vahşi hayvanlar ve kuşlar diriltildikten sonra Allah, "Toprak olun!" buyurunca, bu esnada kâfir toprak olmayı temenni edecektir.⁵⁰

Mâtürîdî, hesap görülürken dane kadar, zerre kadar şeklinde bildirilen miktarların temsilden ibaret olduğunu ifade eder. Ona göre kastedilen bunların aslı değil onlardan anlatılmak istenen hesap görücü olan Allah'tan hiçbir şeyin gizli kalmayacağı ve hiçbir şeyin Onu geçmeyeceğidir. Her şey korunmuş ve hesaplanmıştır. Hesap gününde hesabın çokluğu ve izdihamin onu adalet ile hesap görmekten alıkoyamaz. Ona göre dünyada bu şekilde hesap gören kişiyi hesabın çokluğu ve izdiham hesabı tutmaktan alıkoyar.⁵¹

İmam Mâtürîdî, kâfirin dünyada yaptığı kötülüklerin karşılığını göreceğini, buna karşın iyiliklerinin karşılığını, âhirete iman etmemesinden dolayı göremeyeceğini ifade eder. Ona göre mü'minde ise durum farklıdır.

Mü'min, âhirete imanından ötürü dünyada yapıp etmelerinin hayır ve şer olarak karşılığını görecektir. İmam Mâtürîdî, burada iki ihtimalden daha söz eder. Birincisine göre, hayır ve şer olarak her şeyin görülmesi, Allah'tan zerre kadar dahi olsa hiçbir şeyin gizli kalmayacağı şekilde sayılıp muhafaza edilmesi anlamına gelmektedir.

İkinci olasılık ise, mü'min dünyada hayır olarak gördüğünün karşılığını göreceken, şer olarak işlediğinin karşılığını Allah'ın mü'minlerin iyiliklerini kabul edip kötülüklerini affedeceğine dair vaadinden dolayı görmecektir.⁵²

Hesabın hızlı olmasıyla ilgili bazı görüşlere göre hesabı, hemen geliverir. İkinci yaklaşıma göre, Allah'ın hesabı hızlı görmesinin ifade edilmesi, dünyada hesaba çekenin bazı nedenlerden dolayı hesabı görme işini uzun tutması veya başka bir şeyle uğraştığından, uğraştığı şeyin hesap işinden kendisini alıkoyması ve yahut hesap hakkında bilgisiz oluşudur. Oysa Allah'tan hiçbir şey gizli kalmadığı gibi, bir şeyi yapması başka bir şeyi

⁴⁹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 16: 349.

⁵⁰ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 17: 24.

⁵¹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 9: 288.

⁵² Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 17: 298-299.

yapmasına engel olmaz. Mâtürîdî, bu olasılıkları belirttikten sonra kendi görüşü sayılabilecek bir yaklaşımdan daha söz eder. Buna göre dünyada hesap işi, düşünme ve akıl yürütme gerektirdiğinden, uzun sürer. Oysa Allah düşünme ve akıl yürütmekten yücedir.⁵³

4. A'râf

“A'râf” kelimesi, “urf” kelimesinin çoğulu olup, yüksekçe bir yer anlamındadır. Kendisinden türediği “Urf” ise, tanıma, bilme, doğruyu yanlıştan ayırt etme, idrak, sezgi, yerden yüksekte olan her şey, bir şeyin veya bir nesnenin en üstte olan kısmı, göze çarpan, tepenin en yüksek olan kısmı, horoz ibiği, atın yelesi ve dağ gibi anlamlara gelmektedir.⁵⁴

Kur'ân-ı Kerim'de özel bir sure ismi olan A'râf, cennet ile cehennem arasında bir perde olup, bu da sur şeklinde değerlendirilmiştir. Konuyla ilgili yaklaşımlarda bulunan müfessirlerin en öncül başvuru kaynağı, Kur'ân-ı Kerim'deki, “İkisi (cennet ve cehennem) arasında bir sur, A'râf üzerinde de birtakım adamlar vardır. Cennet ve cehennemliklerin hepsini simalarından tanımaktadırlar. Cennetliklere, ‘Selam olsun size!’ diye seslenirler. Onlar henüz cennete girmemişlerdir, ama bunu ummaktadırlar. A'râf'takiler simalarından tanıdıkları birtakım adamlara da seslenir ve şöyle derler: ‘Ne çokluğunuz, ne de taslamakta olduğunuz kibir size bir yarar sağladı!’” (A'râf, 7/46, 48)

Ebü'l-Leys İmâmü'l-hüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm es-Semerkandî'ye (ö. 373/983) göre cennet ile cehennem arasında bir sur anlamında olan A'râf, horozun ibiği şeklinde bir surdur. Yükseklik anlamına gelmesi itibarıyla Arap dilinde her yükseklik, A'râf olarak adlandırılmaktadır. A'râf'ın bir başka anlamı da, orada bulunan kimselerin, tüm insanları tanıması şeklindedir. Konuyla bağlantılı olarak bir hadis-i şerife yer veren Semerkandî, söz konusu hadiste, onlar, atalarının günahları nedeniyle Allah yolunda öldürülmüş kimselerdir. Allah yolunda öldürülmeleri nedeniyle, cehennem ateşinde uzak tutulmuşlardır. Ancak yine onlar, atalarının günahlarından ötürü de cennet nimetlerinden mahrum bırakılmıştır.

A'râf ehli ile ilgili Hz. Peygamber'in sırdaşı Huzeyfe b. el-Yeman'ın (ö. 36/656), iyilik ve kötülükleri eşit olan bir topluluk olup, yeterli hasenatı ve gerekçeli seyyiatı olmadığı için ne cennete ne de cehenneme giremeyecekler, şeklindeki görüşünü aktaran Semerkandî, İbn Abbas'ın konuyla ilgili görüşlerine de yer verir. Semerkandî'nin aktarmış olduğu rivâyetler, birbirleriyle çelişmektedir. Nitekim o, İbn Miclez'den yapmış olduğu nakle göre, A'râf ehli, meleklerdir. Mücahid'in bu rivâyeti duydu-

⁵³ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 5: 528-529.

⁵⁴ Ebu'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: t.y.), 9: 241.

ğunda, onun yalan söylediğini, zira onlar hakkında Kur’ân’ın “rical” kelimesinin yer aldığını belirtir. İbn Miclez de bu itiraza karşı, meleklerin dışıl varlıklar olmaması nedeniyle “Rical” kelimesinin kullanıldığını belirtir.⁵⁵

A’râf Ehli, cennetliklerin yüzlerini beyaz; cehennem halkının simalarını da siyah olarak görürler. Semerkandî, bir sonraki âyeti açıklarken, orada yer alan A’râf ashabının erkekler olduğunu belirten ibareyi, müşrik erkekler olarak açıklar.⁵⁶

İlgili âyeti işlerken, söz konusu A’râf’ın bir sur; ehlinin de sevap ve günahları denk olan kesim olduğunu belirten Fîrûzabâdî (ö. 817/1415) bu halkın, âlimler, fakihler ve verilen rızıklara şükredenler olduğunu kaydeder.⁵⁷

Zemahşerî (ö. 538/1144) de ilgili âyetin tefsirini yaparken, cennet halkı ile cehennem ehli arasında bulunan A’râf’ın, “Münafik erkeklerle münafik kadınların, iman edenlere, ‘Bize bakın ki sizin ışığınızdan biz de aydınlanalım’ diyecekleri gün kendilerine, ‘Arkanıza (dünyaya) dönün de bir ışık arayın’ denilecektir. Derken, aralarına kapısı olan bir sur çekilir. Bunun iç tA’râfında rahmet, onlar (münafıklar) tA’râfındaki dış cihetinde ise azap vardır.” (Hadîd, 57/13) âyetine dayanarak, bir tür sur olduğunu kaydeder. A’râf ehlinin, cennete giren Müslümanlardan farklı bir kesim olduğunu belirten Zemahşerî, onların amelleri kusurlu olan Müslümanlar olduğunu, ancak onların Allah’ın emirlerine gereği gibi boyun eğmedikleri için, Allah’ın dilediği kadar bir süre sonra cennete girmek üzere, cennet ile cehennem arasında hapsediklerini kaydeder. Söz konusu kimselerin, iyi ve kötü insanları, yapmış oldukları amelleri dolayısıyla yüzlerinden tanıyacaklarını, bunun ise bir tür ilham ile gerçekleşeceğini söyler.⁵⁸

Elmalılı Hamdi Yazır’da (ö. 1942) cennet ile cehennem arasında olan A’râf’ın, Hadîd suresi 13. âyette yer alan ifade doğrultusunda bir sur olduğunu kaydeder. Müellif bu surun, içinde rahmet, dışında ise azap olduğunu kaydeder.

Elmalılı Hamdi Yazır’a göre, “A’râf” kelimesi, ‘Arf’ kökünden türemiştir. A’râf, cennet ile cehennem arasındaki perdenin, Sur’un yüksek tepeleri demektir. Aynı zamanda A’râf, sırat köprüsünün şerefeleridir. A’râf ehli hakkında iki ayrı yaklaşım bulunmaktadır. İlki, İlahî buyruklarda noksanlık yapmak ve kusur göstermek suretiyle iyilikleri, kötülüklerine eşit gelmiş kesimdir. Bunlar cennet ile cehennem arasında bir müddet kalırlar, sonra

⁵⁵ Ebü’l-Leys es-Semerkandî, *Bahru’l-Ulûm*, nşr. A. M. Muavvaz, A. A. Abdülmevcud (Beyrut: Daru’l-kütübî’l-İlmiyye, 1993), 1: 543.

⁵⁶ Semerkandî, *Bahru’l-ulûm*, 1: 544.

⁵⁷ Fîrûzabâdî, *Tenviru’l-mikbâs*, 168.

⁵⁸ Carullah Ebu’l-Kasım Mahmud b. Ömer, Zemahşerî, *el-Keşşâf an Hakâiki Gavâmi-zi’l-Tenzili ve Uyûni’l-Ekâvili fi Vücûhi’t-Te’vil*, ed. A. A. Abdülmevcud (Beyrut: Mektebetü’l-Ubeykan, 1998), 2: 446.

da Allah, onlar hakkında bir hüküm verir. İkinci yaklaşım ise, bunların peygamberler, şehitler, salih kullar, âlimler veya insan suretindeki meleklerdir.

İlk görüş mensuplarının dayanakları, “Henüz cennete girmemiş ama girmeyi arzu edenlerdir.” şeklindeki âyet ifadesidir. Ancak onlar, cennete girmek beklentisi içerisindedirler.⁵⁹

Fahredin er-Râzî (ö. 606/1210), atın yelesi ve horozun ibiğine A‘râf denildiğini beyan ettikten sonra, bu konuda Müslüman bilginler arasında iki yaklaşımın söz konusu olduğunu belirtir. Âlimlerin çoğuna göre A‘râf, cennet ile cehennem arasında çekilmiş bir surdur. İkinci yaklaşım ise, cennetlikler ile cehennemlikleri simalarından tanıyacak kimseler topluluğudur. İlk görüşü benimseyenlerin kendi aralarında ayrılık içerisinde olduklarını bildiren Râzî, konuyla ilgili âlimlerin görüşlerini aktarır.

Râzî'ye göre A‘râf ehli, kıyametteki şereflişeridir. Zira Allah, kıyamet günü, insanları meydanda topladıktan sonra, onları A‘râf'ta tutar. Burası şerefli ve yüksek bir yerdir. Cennet ve cehennem halkı, yerlerine ulaştırıldıktan sonra Allah, A‘râf ehlini, devamlı kalmak üzere cennete sevk eder.⁶⁰

Müfessirlerin konuyla ilgili farklı yaklaşımlarının genel bir değerlendirilmesi yapılacak olunursa, tefsir literatürü açısından Kur‘ân'da yer alan “Öne geçenler ise, (âhirette de) öne geçenlerdir. İşte onlar (Allah'a) yaklaştırılmış kimselerdir”(Vâkıa, 56/10) âyetinde yer alan “Sabikûn” yani “önde olanlar” ve “Bilir misin nedir illiyyîn? O, Allah'a yakın olanlar şahit olur.” (Mutaffifin, 83/18-21) âyetindeki “Ehl-i illiyyîn” ile anlatılmak istenilen kimselerin, “A‘râf ehli” olabilecekleri hakkında güçlü bir fikir vermektedir.⁶¹

Cennet ve cehennem arasında kalan bir grup her iki tA‘râfi ve gördükleri karşılığı müşahede ettikten sonra, Allah'tan onları cennete koymalarını isterler. İmam Mâtürîdî, bunlarla ilgili âlimler arasında görüş ayrılığı olduğunu ifade eder. Kutebî'ye ait görüşe göre, cennet ve cehennem arasındaki surda olanlardır. Nitekim Araplara göre yükseltilmiş her şeye bu isim verilir.

Diğer görüşe göre ibik anlamındaki urfun çoğuludur. Horozun ibiği ile atın yelesine verilen isim de buradan gelmektedir. Bu da yükselme anlamından türemiştir. Hasan-ı Basrî der ki; onlar bildirenlerdir. Cehennemliklere, Allah'ın onlar hakkında tecelli eden adaletini ve hükmünü başlarına gelen sıkıntı ve türlü azaplara, dünyada insanları Allah'ın yolundan alıkoyma ve elçilere karşı kibirlenmelerinden dolayı maruz kaldıklarını bildirmek suretiyle, karşı karşıya kaldıkları şeyin O'nun adaletiyle olduğunu haber vermektedirler.

⁵⁹ Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur‘ân Dili* (İstanbul: Zehraveyn, t.y), 4: 44.

⁶⁰ Ebû Abdullah Fahreddin Muhammed b. Ömer Fahreddin Razi, *Mefatihü'l-Gayb* (Ankara: Akçağ yayınları, 1988-2002), 10: 381, 387.

⁶¹ Abdul Kadir Nazari, *Kur‘ân'da A‘raf*, Yüksek Lisans Tezi. Fatih Sultan Mehmet Vakfı Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (İstanbul: 2017), 70.

Cennet ehline de Allah'ın fazlı ve ihsanından elde ettiklerine O'nun fazlı ve ihsanı sonucu nail olduklarını bildirmektedirler. Bunlar Allah'ın cehennem ehline karşı delil getirmeleri için söz konusu yere konumlandığı bir topluluktur. Yine bunlar, cennet ehli ile cehennemlikler arasında tercümanlık yapmak için konumlandırılmış bir topluluktur. Birbirlerine söylediklerini aktararak aralarında konuşmalarını engelliyorlar.

Bütün bu ihtimal ve görüşlerden bahseden Mâtürîdî, “bunların kim olduğunu en iyi Allah bilir” der.⁶² Müellif, A'raf'ın cennetliklerle cehennemlikler arasına çekilen ve içinde rahmet bulunan kapılı sur olabileceğini ifade eder. Bu sur her iki grup arasında bir perdedir. Ona göre bu surun ikame edilmesi, cehennemliklerin mü'minlerin nurundan faydalanmaması içindir.⁶³

Mâtürîdî, A'raf ve üzerindekiyle ilgili yapılan yorumlardan birine göre bunlar, kötülükleri ile iyilikleri eşit olanlardır. İçinde buldukları durumun sonucundan korkmadıkça cennetle müjdelenmezler. İçine girmeyi umup, buna dair ümit beslemeyecek kadar ümitsiz bırakılmazlar. Diğer bir görüşe göre bunlar, Allah'ın kendilerine ikram ettikleridir. O, onlara, bununla ikramda bulunmuştur. Allah, onları kendisinin kulları hakkındaki hükmü ve adaletine bakmaları için bu surun üzerine çıkarır.

Kendilerine ihsanda bulduklarına verilen ihsana, ceza verdiklerindeki adaletine bakarlar. Bir diğer görüşe göre bunlar peygamberlerdir. Başka bir yaklaşıma göre ise bunlar, meleklerdir. İmam Mâtürîdî, bu görüşü eleştirir. Ona göre bunlar erkek olmakla nitelenmişlerdir. Ancak Allah'ın melekleri erkek olarak isimlendirilmezler. Böyle nitelendikleri de işitilmemiştir.

İmam Mâtürîdî, A'raf'takilerin cennetliklere selam vermesi, dilde bilinen “es-Selamu Aleyküm” demekten ibaret olmadığını ifade eder. Bilakis bu her türlü doğru söz güzel ve faydalı ifadelerdir. Müellif ayrıca tefsircilerin genelinin savunduğu A'raf ashabının cennete girmeyeceğine, ancak oraya girmeyi umduklarına dair görüşten söz eder. Mâtürîdî, A'raf'ta bulunanların cehennem ehline bakışlarını çevirdiklerinde gördüklerinin ve cehennemliklerin başına gelen azabın şiddetinden dolayı Rablerine sığınacaklarını ifade eden bir görüşü aktarır. Ona göre eğer Allah'a zalimlerden olmaktan sığınanlar A'raf'ta yer alan peygamberler ve Allah'ın keramet verdiklerinden ise onların bu duası cehennemde gördüklerinin zalim ve kâfirler olduğuna dair şahitlik anlamına gelmektedir. Cehenneme girmekten Allah'a sığınmaları ise, henüz cennete girmemelerinden dolayıdır. Kendilerine verilen nimetlerin şükürünü eda etmede kusurları olmasından dolayı cehennemi gördüklerinde ondan korkarlar. Bir kimseyi sıkıntıda gören kimsenin, Allah'a sığınmasında olduğu üzere, tabiatları gereği cehenneme girmekten Allah'a sığınır.⁶⁴

⁶² Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'an*, 5: 356.

⁶³ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'an*, 14: 347-348.

⁶⁴ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'an*, 5: 357.

İmam Mâtürîdî, A‘râf’ta bulunan topluluğun cehennemde bulunan birtakım adamları simalarından tanımalarına dair yüzlerinin karalığı ve gözlerinin maviliğinden tanıyacakları şeklindeki müfessirlerin genelinin görüşünü aktararak, yüz karalığı dışında dünyada kendilerine ait alametlerle tanınacaklarını ifade eder.

Ona göre A‘râf’takiler cehennemdeki bu birtakım adamları, eğer dünyada sahip oldukları özelliklerinden tanımamış olsalardı, dünyada mallarının çokluğu ve kibirlenme ile onları kınamayacaklardı. Malları biriktirenler ve yaratılmışlara karşı kibirlenenler zenginler olduğundan, bu kınama fakirlerle değil de, zenginlere söylenir. Müellif, A‘râf ehlinin iyilikleri ile kötülüklerinin birbirine eşit olduğunu savunanlara göre, A‘râf ehlinin bu hitabı cehennem halkının tamamına yaptığını ifade eder. Çünkü onların içinde mal biriktirip kibirlenen bulunmaktadır. Ayrıca A‘râf’ın anlatıldığı A‘râf-49. âyetteki ifadelerden yola çıkarak, meleklerin cehennemliklere A‘râf’takileri kastederek, ‘Allah’ın rahmetine nail olmayıp cennete girmeyeceklerine aksine, cehenneme sizinle beraber gireceklerine dair yemin ettiğiniz bunlar mıdır?’ diye sorabileceğinden söz eder.⁶⁵

5. Sırat

Akaid ve Kelâm kitaplarında sırat, “cehennem üzerine kurulmuş olup müminlerin rahatlıkla geçebileceği, kâfirlerin ise üzerinden cehenneme düşeceği köprü” diye açıklanmıştır.⁶⁶

Mâtürîdî’ye göre insanlar, cehennem’in üzerinde kurulan bir köprüden geçecektir. Bu köprü’nün adı kaynaklarda, “sırat” olarak adlandırılmıştır. Köprü, Müslümanlar için geniş bir yol olurken; kâfirlere kıldan ince bir geçit mahiyetinde görünecektir. Müellif, Müslümanların ve kâfirlerin sırat köprüsü üzerinden bir evin damından geçer gibi geçeceklerini, Müslümanlar sıratı geçerken kâfirlerin ayaklarının kayacağını ve cehenneme düşeceklerini belirtir.⁶⁷

Mûtezile’den bazıları, kıldan ince ve kılıçtan keskin olma özelliğine sahip böylesi köprüden geçmenin mümkün olamayacağını gerekçe göstererek sıratı inkâr etmişlerdir. Çünkü onlara göre âhiret teklif yurdu değildir. Bu nedenle müminin âhirette ince ve keskin bir köprüden geçmekle mükellef tutulması suretiyle elem duyması uygun değildir. Ayrıca bu sırat köprüsünün dünyadaki gibi bir yol olduğunu düşünmek de hatalı bir görüştür. Bu nedenle sırat ile kastedilen taatlara delâlet eden delillerdir ve onlara tutunmadır. Yine aynı şekilde kötülüklerin kötülüğüne delâlet eden deliller ve bu

⁶⁵ Mâtürîdî, *Te‘vilâtü’l-Kur‘ân*, 5: 358.

⁶⁶ Adil Bebek, “Mâtürîdî’nin Kelâm Sisteminde Âhiret inancı”, *M. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* (2000), 19:33.

⁶⁷ Mâtürîdî, *Te‘vilâtü’l-Kur‘ân*, 9: 157.

kötülüklerden sakınmadır. Bunları yerine getirerek cennet ehli olmaya hak kazananlar cennete geçmek istedikleri zaman cennet genişler, cehennem ehli olanlar için ise daralır. Allah'ın sıratı cennette yol kılmasının hikmeti, mümine sevincini, kâfire de kederini acilen vermek içindir.⁶⁸

Sonuç

Kelâm ilminin ve özellikle Ehl-i Sünnet kelâmının şekillenmesinde önemli katkıları bulunan İmam Mâtürîdî, âhîret ve ahvalini içeren sem'iyat konularında sınırlı düzeyde aklî verilerin desteğiyle değerlendirme-lerde bulunmuştur. Yazara göre âhîret ahvalinin şekillenmesinde, dünyada yapılan eylemler ve ameller, en büyük faktördür. Kur'ân'da yer alan âhîret aşamalarındaki insanın konum ve durumu, dünya amellerine göre sonuçlanacaktır. Nitekim Mâtürîdî'ye göre insanların âhîretteki sorguları, ne yaptığından ziyade niçin yaptığından dolayı olacaktır. Müellifin bu yaklaşımı, insana sorumluluk yükleyen olgunun, eylem değil, niyet olduğunu göstermektedir. Zira insanlar bilmeden veya yönlendirilmek suretiyle yanlış eylemleri, doğru bir niyetle yapabilir. Daha sonra yanlışın, yanlış olduğunu öğrenmesiyle niyeti doğrultusunda ondan vazgeçebilir. Zira tövbe kapısı, bireyin ölümüne kadar açıktır.

Mâtürîdî'ye göre âhîret aşamalarını anlatan âyetlerin düz anlamlarıyla değil de, yorumsal manalarıyla anlamak gerekmektedir. Yani, te'vil edilmelidir. Zira âhîret aşamalarıyla bağlantılı olan âyetler, büyük oranda mecazidir. Eğer dünyadaki anlamlarıyla değerlendirilecek olunursa, o zaman aklî imkânsızlıklar ortaya çıkar.

Söz gelimi Mâtürîdî'ye göre amellerin tartılmasındaki tartı aleti, bazı müfessirlerin ileri sürdüğü gibi, iki kefesi ve iki dili olan terazi olmamalıdır. Zira dünyadaki terazinin bir kefesi aşağı inerken, diğeri yukarı çıkmaktadır. Oysaki amellerin tartılması sonucunda aşağı ve yukarı çıkmaya göre değerlendirme yapılmamaktadır. Yani ameller, üstünlük derecesine göre değer kazanır. Bu ise, birinin aşağı, diğerrinin de yukarı çıkmasıyla orantılı değildir.

Öte yandan maddi şeyler iki kefeli terazilerde tartılabilir. Ancak amellerin değeri, maddi değil, manevidir. Zira günah ve sevap kavramları, elle tutulur, gözle görülür somut bir varlık değildir. Bu durumda amellerin tartılmasının bildiğimiz nesnelere gerçekleşmemesi gerekiyor. Sem'iyat ile ilgili âyetler, te'vil edilmelidir. Bu yaklaşım, âhîret aşamalarının tüm evreleri için söz konusudur. Mâtürîdî'nin âhîret konularıyla ilgili âyetler ve hadislerin değerlendirmesindeki yaklaşımının, onun genel kelâm ilmi metoduyla eşgüdümlü olduğu görülmektedir.

⁶⁸ Kâdı Abdülcebâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 498-499; Önal, *İmam Birgivi'nin Bilgi ve İnanç Paradigması*, 317-318.

Kaynakça

- Bebek, Adil. “Mâtürîdî'nin Kelâm Sisteminde Âhîret İnancı”. *M. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19 (2000):15-41.
- Biçer, Ramazan. “Mâtürîdî'ye Göre Hidâyete Engel Olan Beşerî Zaaf- lar ve Tezahürleri”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (2004): 41-59.
- Biçer, Ramazan. *İlim ve İrade Kapısı İmam Mâtürîdî*. İstanbul: Erdem Yayınları, 2018.
- Çelebi, İlyas. “Hicâb”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 17: 429-430 Ankara: TDV Yayınları, 1998.
- Erdinç, Ziya. “İlk Dönem Akaid Eserlerinin Temel Nitelikleri: el-Fık- hu'l-ekber ile el-Akidetu't-Tahaviyye Örneği”. *Kelâm Araştırmaları* 10/2 (2012): 295-310.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî. *Lisâ- nü'l-Arab*. Beyrut, t.y.
- Kâdî Abdülcebâr, Ahmed b. Halil el-Hamedânî. *Şerhu'l-Usûlü'l- Hamse*. Nşr. Hüseyin b. Ebû Haşim. Beyrut: Daru İhyai't-Türasi'l- Arabiyye, 2001.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd Semer- kandî. *Te'vîlâtü'l-Kur'an*. Thk. Bekir Topaloğlu. 1-17. İstanbul: Mizan Ya- yınevi, 2005-2010.
- Nazari, Abdul Kadir. *Kur'an'da A'râf*. Yüksek Lisans Tezi. Fatih Sultan Mehmet Vakfı Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul: 2017.
- Önal, Recep. *Ebu Mansur el-Mâtürîdî'ye Göre İslâm Dışı Dinler*. Bursa: Emin Yayınları, 2013.
- Önal, Recep. *İmam Birgivi'nin Bilgi ve İnanç Paradigması*. Bursa: Emin Yayınları, 2019.
- Râzî, Ebû Abdullah Fahreddin Muhammed b. Ömer Fahreddin. *Mefati- hü'l-Gayb*. Ankara: Akçağ yayınları, 1988-2002.
- Semer kandî, Ebû'l-Leys. *Bahru'l-ulûm*. Nşr. A. M. Muavvaz, A. A. Ab- dülmevcud. Beyrut: Daru'l-kütübi'l-İlmiyye, 1993.
- Seyhan, Ahmet Emin. “A'râf Ehli ile İlgili Hadisler Üzerine Bir Değer- lendirme”. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26 (2011): 111-131.
- Topaloğlu, Bekir. “Âhîret”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 1: 543-548 Ankara: TDV Yayınları, 1988.
- Toprak, Süleyman. “Haşir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 16: 416-417 Ankara: TDV Yayınları, 1997.
- Toprak, Süleyman. “Mizan”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 30: 211-212 Ankara: TDV Yayınları, 2005.

Ünal, Necdet. “Kur’ân-ı Kerim’de A’râf ve A’râf Halkı”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 10/1 (2010): 39-52.

Ünlüsoy, Abdülhan. “Analitik Felsefi Teolojinin İmkânı”. *Route Educational and Social Science Journal*, 5/8 (2018):1386-1398.

Yavuz, Y. Şevki. “A’râf”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 3: 259 Ankara: TDV Yayınları, 1991.

Yazır, Elmalılı Hamdi. *Hak Dini Kur’ân Dili*. İstanbul: Zehraveyn, t.y.

Yılmaz, M. Selim. “Kelâm İlminde Mütevâtir Haberin Bilgi ve Delil Değeri”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 18/1 (2018): 199-22.

Yüksel, Emrullah. “Hesap”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 17: 240-242 Ankara: TDV Yayınları, 1998.

Zemahşerî, Carullah Ebu’l-Kasım Mahmud b. Ömer. *el-Keşşâf an hakâiki gavâmizi’l-tenzîli ve uyûni’l-ekâvîli fî vücûhi’t-te’vîl*. Ed. A. A. Abdülmevcud. Beyrut: Mektebetü’l-Ubeykan, 1998.